

ZILOLA NAMOZOVA,
Qarshi DU o'qituvchisi,
PhD

“DEVONI FONIY” HAMID SULAYMON TALQINIDA

Annotatsiya: Maqolada matnshunos olim Hamid Sulaymonning “Devoni Foni” ustida olib borgan tadqiqotlari haqida soʻz boradi. Zero, Navoiyning forsiy lirikasi haqida dastlabki tadqiq S.Ayniy tomonidan eʼlon qilingan boʻlsa-da, uni toʻla manba sifatida oʻrganish 1965-yildan keyin amalga oshgan. Forsiy devonning manbalari, tarkibi haqida fikr yuritila boshlangan.

Kalit soʻzlar: forsiy devon, manbalar, qoʻlyozma nusxa, janrlar.

Аннотация: В статье рассказывается об исследованиях, проведенных текстологом Хамидом Сулайманом по «Девони фоний». Ведь хотя первое исследование персидской лирики Навои было опубликовано С.Айным, оно изучалось как полный источник после 1965 года. Обсуждаются источники и состав персидского дивана.

Ключевые слова: персидский диван, источники, рукописный список, жанры.

Annotation: The article talks about the researches conducted by the textual scholar Hamid Sulayman on “Devoni Foni”. After all, although the first study of Navoi's Persian lyrics was published by S. Ainiy, it was studied as a complete source after 1965. The sources and composition of the Persian divan have been discussed.

Key words: Persian divan, sources, manuscript copy, genres.

“Devoni Foni” – Navoiyning forsiy lirikasini oʻzida jamlagan boʻlib, uning fanda birorta ham manbasi Sobiq imperiya hududidagi kutubxonalarda yoʻqligi sababli tadqiq etilmagan boʻlib, 1965-yilga qadar toʻliq tasavvur mavjud emas edi.

Shuni taʼkidlash lozimki, 1926-yil “Namunai adabiyoti tojik” kitobida “Devoni Foni” haqidagi dastlabki maʼlumot S.Ayniy tomonidan eʼlon qilingan. Unda Navoiyning “Devoni Foni”ga kiritilgan Tuhfatu-l-afkor” qasidasidan 18 bayt kiritilgan edi. Biroq H.Sulaymon maʼlumotiga koʻra, bu parcha turli devon, tazkira va bayozlardan aniqlanib nashr etilgan [1;33]. Olimning maʼlumot berishicha, Ayniy 30-yillar oxirlarida “Devoni Foni”ga kiritilgan Alisher Foni merosini aniqlash maqsadida Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan Muhammad Muhsin Foni Kashmiriy devonining 3 nusxasini (inv.№ 914, 916, 3343) tekshirib chiqqan va 97 gʻazal, 2 qitʼa, 4 ruboiyning mazmuni, tili, uslubi va vazniga koʻra Navoiy qalamiga mansub degan taxminiy fikrni ilgari surgan. Navoiyning boshqa asarlari hamda turli qoʻlyozma manbalardan Navoiyniki deb hisoblagan sheʼrlarni toʻplab, kichik bir toʻplam tuzgan. Unda jami 711 baytdan iborat 140 ta sheʼr kiritilgan boʻlib, 10 ta lirik janrdan tarkib topgan edi, deydi Ayniy tadqiqotlarida.

“Devoni Foni”ning asl qoʻlyozma nusxasini izlab topish maqsadida dunyoning bir qator mamlakatlarida boʻlgan H.Sulaymon ushbu devonning Parijdagi № 285, 1Z45, Tehrondagi № 15002, Turkiyadagi № Z850, 1952 raqamli – jami 5 ta qoʻlyozma nusxasini aniqlab, ularni solishtirdi, Natijada, fanda mavjud boʻlgan bir qator muammolarning yechimlari hal etildi va matnshunoslik sohasida quyidagi natijalarga erishildi:

– Hamid Sulaymon tadqiq etgan Parij, Turkiya, Tehronda saqlanayotgan jami 5 qo‘lyozma manbaning hammasi “Devoni Foni”ning unikal nusxasi ekanligi aniqlandi;

– S.Ayniy foydalangan qo‘lyozmalar “Devoni Foni” emas, balki Foni Kashmiriy, Foni Sheroziy kabi Foni taxallusli ijodkorlarning she‘rlaridan tuzilgan kompelyativ devon ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, ushbu devon nusxalari soni Ayniy ta’kidlaganidek 4 ta emas, 7 ta ekanligi oydinlashdi;

– Ilm ahliga ma’lum qilingan va bir qator ilmiy ishlar uchun manba vazifasini ham o‘tagan, Ayniy tomonidan Navoyniki deb e’tirof etilgan 796 she’rdan 6 tasigina Navoiy qalamiga mansub ekanligi ma’lum bo‘ldi;

– “Devoni Foni” qo‘lyozmalari asosida uning dastlabki nashri tayyorlandi va e’lon qilindi;

– “Devoni Foni” qo‘lyozmasida g‘azallardan tashqari 6 qasidadan iborat “Sittai zaruriya” va 4 qasidadan iborat “Fusuli arbaa” nomli qasidalaridan tarkib topgan mustaqil asar sifatida yaratilgan 2 asar mavjudligi aniqlandi;

– “Sittai zaruriya” asari Jomiyning taklifi bilan tuzilgani, asar uchun kichik bir debocha ham yozilgani ma’lum bo‘ldi;

– “Sittai zaruriya”ning asl matni va o‘zbek tilidagi tarjimasi, ilmiy nashri e’lon qilindi;

“Devoni Foni”ning ilk nashri eron nusxasi asosida 1963-yil Ruhniddin Humoyunshoh tomonidan nashr etilgan. Parij nusxasi esa H.Sulaymon tomonidan 1965-yilda nashr etilgan Navoiyning 15 jildlik “Asarlar”ining 5-jildiga kiritilgan bo‘lib, 2 kitobdan iborat [2]. Bu nashr dastlabki kirill alifbosidagi nashr bo‘lib, qisqartirilgan nashr hisoblanadi. Ushbu “Devoni Foni” nashrida forsiy she‘rlar bilan birga, o‘zbekcha tarjimasi ham keltirilgan bo‘lib, o‘zbek kitobxonlari uchun mo‘ljallangan. Devondagi g‘azallar Mo‘minjon Muhammadjonov, qasida, qit’a, musaddas, marsiya, ruboiy, tarix, lug‘z, muammo janridagi she‘rlar esa H.Sulaymon tomonidan tayyorlangan.

Devonda forsiy matnlar o‘zbek grafikasida berilgan bo‘lib, transliterasiyada o‘zbek tilining fonetik xususiyati saqlangan. Faqat forsha so‘zlardagi cho‘ziq o‘qilishi lozim bo‘lgan o‘rinlarda “y” harfidan foydalanilgan. Devon qo‘lyozmasida Navoiy tomonidan qo‘yilgan sarlavhalar nashrda ham saqlangan.

Uning ilk to‘liq nashri Navoiy “Mukammal asarlar to‘plami”ga kiritilgan. Mukammal asarlar to‘plamining 18, 19 va 20-jildlari “Devoni Foni”ni o‘z ichiga oladi. Mazkur nashrda Navoiyning forsiy devonida 552 g‘azal, 1 musaddas, 1 tarkibband – marsiya, 64 qit’a, 72 ruboiy, 16 ta’rix, 266 muammo, 10 qasida, 9 lug‘z kabi janrlardan tashkil topgan jami 991 she’r mavjud.

Devondagi aksariyat g‘azallar Alisher Navoiyning buyuk forsiy salaflari Amir Xusrav Dehlaviy (32 tatabbu’, 1 tavrda), Xoja Hofiz Sheroziy (211 tatabbu’, 20 tavrda), Shayx Muslihiddin Sa’diy Sheroziy (22 tatabbu’, 2 tavrda), Kotibiy (1 tatabbu’), Xoja Salmon Sovajiy (2 tatabbu’), Xoja Kamol Xo‘jandiy (4 tatabbu’), Xoja Hasan Dehlaviy (2 tatabbu’), xalafalari Abdurahmon Jomiy (31 tatabbu’, 8 tavrda), Amir Shayxim Suhayliy (3 tatabbu’), Ahmad Hojibek Vafoiy (2 tatabbu’), Shohiy Sabzavoriy (3 tatabbu’), Sohib Balxiy (1 tatabbu’), Sayfiy Buxoriy (1 tatabbu’), Ismat Buxoriy (1 tatabbu’), Najmiddin Muhammad Kohiy Miyonkoliy (1 tatabbu’), Husayniy (2 tatabbu’) kabi ijodkorlarning g‘azallaridan ta’sirlanib yaratilgan.

Devondagi eng ko‘p tatabbu’ Hofiz Sheroziy g‘azallariga bitilganligini kuzatish mumkin. Ushbu Hofiz Sheroziyning o‘zbek kitobxonlariga yaxshi tanish bo‘lgan:

*Agar on turki Sherozi ba dast orad dili moro,
Ba xoli hinduyash baxsham Samarqandu Buxororo.*

deb boshlanuvchi g'azaliga Navoiy quyidagicha tatabbu' bog'lagan:

*Gar on turki Xitoy no'sh sozad jomi sahboro,
Naxust orad so'i mo turktozi qatlu yag'moro.*

Tarjimasi: Agar u xitoylik turk (mahbub) may jomini ichsa,
avval bizning ustimizga ot surib o'ldirib talon-toroj qiladi.

“Devoni Foniyy”da qit'a janri ham alohida o'rin egallaydi. Devonda jami 64 qit'a mavjud bo'lib, shundan 44 tasi 2 baytli, 13 tasi 3 baytli, 5 tasi 4 baytli va 2 tasi 5 baytli qit'alardir.

“Devoni Foniyy”dan 72 ruboiy o'rin olgan. Diqqatga sazovor tomoni, ruboiylarning barchasi to'rt misrasi ham o'zaro qofiyalanuvchi taronayi ruboiylardir. Masalan:

*Jonam ba du la'li qonfizi tu fido,
Ruhim ba nasimi atrsoi tu fido.
Oshufta dilam ba ishvahoi tu fido,
Farsuda tanam ba xoki poi tu fido.*

Mazmuni:

*Jonim jonga quvvat beruvchi ikki la'linga fido,
Sening atir sochuvchi shamolingga ruhim fido.
Oshufta dilim ishvalaringa fido,
Ezilgan tanim ayog'ing tufrog'iga fido.*[2; 412-415]

“Devoni Foniyy” tarkibiga kiruvchi 16 ta ta'rix alohida janr bo'lib, ular qit'a, ruboiy va to'rtliklar shaklida yaratilgan bo'lib, ustozlari Jomiy, Xoja Ubaydullo, Muhammad Pahlavon kabilarning vafoti munosabati bilan yozilgan.

“Devoni Foniyy”dan muammo janri ham o'rin olgan. Muammolarning aksariyati bir baytli, faqat 14-muammo ikki baytdan iborat. Muammolar devonga muammoning javobi boshlangan harflarning arab alifbosidagi tartibi asosida joylashtirilgan. Ya'ni, dastlab yechimi “i” – “alif” harfi bilan boshlanuvchi ism yoki nomlar keltiriladi. Masalan, Odam, Amin, Omir va b. Shu tarzda yechimi “ب” – “be”, “ت” – “te” va boshqa harflar bilan boshlanuvchi muammolar berib boriladi. “Xazoyin-ul-maoniyy”dagi tartibga asosan, muammoning javobi sarlovha sifatida matn boshida keltiriladi. Devonda javobi “alif” bilan boshlanuvchi muammolar eng katta ko'rsatkichni tashkil qiladi. Ularning soni 78 ta. “Be” bilan tugallanuvchi muammolar miqdori esa 46 ta. Devonda ba'zi harflar bilan boshlanadigan muammolar uchramaydi. “Devoni Foniyy”da shoir har bir harfga mos holda muammo yaratgan-u, lekin ular bizgacha yetib kelmagan yoki joriy nashrlardan o'rin olmagan degan fikrlar ham mavjud. Chunki Navoiyning o'zi “Muhokamat-ul-lug'atayn” asarida forsiy tildagi muammolari sonini 500 ga yaqin deb ko'rsatgani, ularning aksariyati Abdurahmon Jomiy nazariga tushgani kabilarni dalil sifatida keltirgan D.Yusupova “Devoni Foniyy”ning janrlar ko'lamini, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari” maqolasida “Devoni Foniyy” nusxalarining hech biri hali to'liq mukammal nusxa emasligini takidlaydi.

“Devoni Foniyy”da muhim o'rin tutuvchi janrlardan yana biri qasidalaridir. Ularning soni 10 ta bo'lib, ikki turkumni: “Sittayi zaruriya” (“Olti zarurat”) va “Fusuli arbaa” (“To'rt fasl”) qasidalar majmuasini o'z ichiga oladi. “Sittayi zaruriya” olti qasidadan iborat bo'lib, majmuadagi birinchi qasida “Ruh-ul-quds” (“Muqaddas ruh”) deb atalib, 132 baytni o'z ichiga oladi. Qasidaning yozilgan sanasi matn tarkibida ta'rix yo'li bilan hijriy 895, milodiy 1491-yil deb ko'rsatib o'tilgan.

Majmuadagi ikkinchi qasida hajmi 106 bayt bo'lib, “Ayn-ul-hayot” (“Hayot chashmasi”)

deb ataladi. Qasidaning yaratilgan yili noma'lum. "Ayn-ul hayot" olam sarvari, payg'ambarimiz Muhammad (sav)ning muborak me'rojlar, ularning diydorlariga barcha sayyoralar, oy-u quyosh, arsh-u kursi, farishtalar muntazir ekanligi, Payg'ambarimizning Parvardigor bilan muloqotlari tasviriga bag'ishlangan. Biroq Hamid Sulaymon nashrida faqatgina "Tuhfat-ul-afkor" gina keltirilgan.

Uchinchi qasida "Tuhfat-ul-afkor" ("Fikrlar sovg'asi") deb nomlanib, hajman 99 baytni o'z ichiga oladi. Qasida Xusrav Dehlaviyning "Daryoi abror" va Abdurahmon Jomiyning "Lujjat-ul-asror" qasidalariga javoban yozilgan bo'lib, darveshlikning oliy rutbasi – faqr tavsifiga bag'ishlangan.

Majmuadagi to'rtinchi qasida "Qut-ul-qulub" ("Qalblar quvvati") deb ataladi. Qasida hajman 120 baytdan iborat bo'lib, XII asr fors-tojik adabiyotining yirik namoyondalaridan biri Avhadiddin Anvari (1105-1187) qasidasiga tatabbu' tarzida yaratilgan.

Beshinchi qasida "Minhoj-un-najot" ("Najot yo'li") 138 baytdan iborat bo'lib, ikki forsigo'y adib Anvari va ozarbayjon shoiri Xoqoniy Shervoniy (1120-1199) qasidalariga tatabbu' tarzida yaratilgan.

Majmuaning so'nggi qasidasi "Nasim-ul-xuld" ("Jannat shamoli") Xoqoniy Shervoniy, Amir Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy qasidalariga tatabbu' tarzida vujudga kelgan bo'lib, 129 baytni o'z ichiga oladi.

"Devoni Foni" dan o'rin olgan ikkinchi qasidalar majmuasi "Fusuli arbaa" ("To'rt fasl") deb ataladi. Qasida 4 qismdan iborat bo'lib, yil fasllari manzarasi tasviriga bag'ishlangan.

"Devoni Foni" lug'z (chiston) janri bilan yakun topadi. Devonda jami 9 lug'z keltirilgan bo'lib, ular masnaviy, qit'a va ruboiy tarzida qofiyalangan. Lug'zlar sham', miqroz (qaychi), parvona, tirgaz (o'q), taxtiravon, kema kabi narsa-hodisalarga bag'ishlangan. Hamid Sulaymon nashrida esa 8 ta lug'z keltirilgan bo'lib, bu janrning o'zbekcha tarjimasi berilmagan. Muammo janri xususida ham ushbu fikrni aytish mumkin.

Sharq mumtoz adabiyotida tartib berilgan barcha devonlar singari "Devoni Foni" da ham markaziy o'rinni g'azal janri egallaydi. Devondagi g'azallar muxtara', tatabbu' va tavr tarzida yaratilgan. "Muxtara'" arabcha so'z bo'lib, "kashf etilgan", "ixtiro qilingan" ma'nolarini anglatadi. Bu o'rinda Navoiy – Foniyning o'zga shoirlardan ta'sirlanmasdan, bevosita o'zi mustaqil tarzda yaratgan g'azallari nazarda tutiladi. Devonda ular "muxtara'" va "ixtiro'" sarlavhasi ostida keltirilgan.

Professor H.Sulaymon nashr etgan "Devoni Foni" saylanma nashr bo'lib, mustaqillik yillarida yaratilgan mukammal nashrning yaratilishiga asos bo'ldi. "Mukammal asarlar to'plami" dagi "Devoni Foni" matnini tayyorlashda uning Fransiya milliy kutubxonasida saqlanayotgan 285-raqamli qo'lyozma fotonusxasidan hamda Dushanbeda nashr bo'lgan Foniyning saylanma devonidan foydalanilgan. Ba'zi o'rinlarda "Devoni Foni" ning Eron nusxasiga murojaat etilgan. Mazkur uchala manba matnlari solishtirilib, ishonchli variant tanlab olingan. Keyingi nashr H. Sulaymon nashridan mukammallik va to'liqlik darajasiga ko'ra bir qator ustunliklarga ega. Masalan, H.Sulaymon nashrida 17 ta muammoning faqat matni berilgan bo'lsa, ushbu jildga 266 ta muammo tarjimasi va yechimi bilan berilgan. H.Sulaymon nashrida lug'zning ham faqat matni berilgan. O'zbekcha tarjimasi keltirilmagan. Bu holat nashrga tayyorlovchilar tomonidan izohlanmagan. Vaholanki, kitob so'ngida janrlarning tarjimasi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, oldingi nashrdan faqat "Tuhfat-ul-afkor" qasidasining qisqartirilgan varianti tarjimasi o'rin olgan bo'lsa, ushbu nashrda barcha qasidalar tarjimalari bilan birga, "Mufradot" asari ham ilk bor tarjimasi va muammolarining yechimlari bilan berilgan.

"Devoni Foni" hozirgacha to'liq she'riy tarjima qilinmagan. G'.G'ulom, Habibiylar shoirining devondagi bir nechta g'azallarini, Sh.Shomammedov "Tuhfat-ul-afkor" qasidasi, qit'a va ruboiylaridan namunalar, Nosir Muhammad ham g'azal, qit'a va ruboiylaridan ba'zilarini tarjima qilgan. A.Hayitmetov esa qasidani nasriy tarjima qilgan.

Olimning “Devoni Foni” ustidagi tekstologik tadqiqotlari o‘z davridayoq bir qator tadqiqotlarni yuzaga keltirdi. Jumladan, Tojikiston fanlar akademiyasi akademigi A.Mirzoyev “Alisher Foni va Xoja Xofiz”, H.Sulaymonning “Alisher Navoiyning fors tilida yaratgan poetik merosi tadqiqotidan” yoki ilmiy sessiya materiallari, N.Mallayev, E.Shodiyevning bir qator maqola va maxsus monografiyasi va boshqa ishlar bu sohadagi katta yangilik bo‘ldi. Ushbu devon nashri saylanma shaklida 1963-yilda Tehronda, 1965-yilda Toshkentda, 1993-yilda esa Tojikistonda (Dushanbe) nashr etilishi adabiyotshunoslikda katta hodisa sifatida baholandi.

Devon ustidagi keyingi tadqiqotlarning ko‘zga ko‘ringan natijasi bo‘lib maydonga kelgan Navoiyning 20 jildlik “Mukammal asarlar to‘plami”ni alohida e‘tirof etish o‘rinlidir. Ushbu nashr Navoiy asarlari, xususan, “Devoni Foni”ning ilk to‘liq nashri hisoblanadi. Ushbu nashrning 18-jildiga 267 ta g‘azal kiritilgan. G‘azallarning asosini marhum otaxon olimimiz Mo‘minjon Muhammadjonov tarjima qilgan. Hamid Sulaymon nashriga kirmay qolgan 76 ta g‘azalni filologiya fanlari nomzodi Shafiqa Yorqin, 15 ta g‘azalni filologiya fanlari nomzodi Sayfiddin Rafiddinov tarjima qilgan. Izohlarni filologiya fanlari nomzodi Suyima G‘aniyeva tuzgan.

Qolgan 285 g‘azal keyingi jildga kiritilgan bo‘lib, 19-jildidagi g‘azallarning ham asosiy qismini Mo‘minjon Muhammadjonov, Hamid Sulaymon nashriga kirmay qolgan 68 ta g‘azalni filologiya fanlari nomzodi Shafiqa Yorqin tarjima qilgan. G‘azallarni filologiya fanlari nomzodi Qodirjon Ergashev tahrir qilgan.

20-jildda musaddas, qit‘a, qasida, muammo hamda qator kichik lirik janrlar kiritilgan. Musaddas, ta‘rix, lug‘z va “Sittayi zaruriya”ga yozilgan debochani filologiya fanlari nomzodi S.Rafiddinov; ruboiy va qit‘alarni filologiya fanlari nomzodi E.Ochilov; muammolarni filologiya fanlari nomzodi L.Zohidov o‘zbekchalashtirib, muammolarning yechimini bergan. “Sittayi zaruriya” tarkibidagi qasidalardan: “Ruh-ul-quds”ni filologiya fanlari nomzodi S.Rafiddinov va yosh tadqiqotchi N.Bekovalar; “Qut-ul-qulub” qasidasini filologiya fanlari nomzodi H.Muxtorova; “Ayn-ul-hayot” va “Tuhfat-ul-afkor” qasidalarini filologiya fanlari nomzodi S.Rafiddinov; “Min-hoj-un-najot” va “Nasim-ul-xuld” qasidalarini filologiya fanlari doktori S.Erkinov tarjima qilib, “Sittayi zaruriya”ga izoh ham yozgan. “Fusuli arbaa” qasidasining tarjimoni filologiya fanlari nomzodi A.Habibullayevdir. “Mufradot”ni filologiya fanlari nomzodi L.Zohidov tarjima qilgan va asardagi muammolarning yechimini bergan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, H.Sulaymon “Devoni Foni”ning qo‘lyozmalarini ilk bor jahon kutubxona fondlaridan aniqlab, o‘zbekcha nasriy tarjimalari bilan saylanma shaklida nashr ettirishga muvaffaq bo‘ldi. Garchi bu nashr to‘liq va mukammal emasligiga qaramasdan, noma‘lum bo‘lib kelayotgan devon qo‘lyozmasining nashr etilishi va ilmiy muomalaga kiritilishi hamda kitobxonlarga yetkazilishini ta‘minladi. Qolaversa, mustaqillik yillaridagi to‘la nashrlarning yuzaga kelishiga asosiy omil bo‘lib xizmat qildi va ko‘plab tadqiqotlarni yuzaga keltirdi.

Ishonamizki, ushbu yirik tadqiqot hali ko‘plab izlanishlarga yo‘l ochadi va yangi-yangi tadqiqotlarning shakllanishida poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy A. Asarlar. 15 tomlik. T.5. 1,2-kitob. – T: Badiiy adabiyot. 1965.
2. Sulaymon H. Alisher Navoiyning fors tilidagi poetik merosi tadqiqotidan. O‘zbek tili va adabiyoti, 1965. 5-son.